

UZR SO'RASH MULOQOT ODOBINING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA

Begimov Odil To'xtamishovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari doktori
begimovodil@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada muloqot odobining muhim bir kategoriyasi sifatida kechirim so'rash formulalaridan foydalanishning lingvomadaniyat xususiyatlari tadqiq etilgan. Ishda muloqotda nutq odobi konsepsiyasining rivojlanishi va amalga oshish jarayonlari, aloqa o'rnatish, tartibga solish, emotsional-ekspressiv va adresatga yo'naltirish funksiyalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *nutq odobi, kommunikativ xatti-harakatlar, kommunikativ vaziyat, nutq formulalari, ijobiy va salbiy xushmuomalalik.*

АННОТАЦИЯ

В статье изучаются лингвистические особенности употребления формул извинения как важной категории этикета общения. В работе анализируются процессы разработки и реализации понятия речевого этикета в общении, коммуникативной, регулятивной, эмоционально-выразительной и адресной функциях.

Ключевые слова: *речевой этикет, коммуникативное поведение, коммуникативная ситуация, речевые формулы, положительная и отрицательная вежливость.*

ABSTRACT

The article studies the linguistic features of the use of apology formulas as an important category of communication etiquette. The work analyzes the processes of development and implementation of the concept of speech etiquette in communication, communicative, regulatory, emotional-expressive and address functions.

Key words: *speech etiquette, communicative behavior, communicative situation, speech formulas, positive and negative politeness.*

KIRISH

Nutq odobi xalq madaniyati, insoniy xulq-atvor va muloqotning ajralmas qismi bo'lib, milliy o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi xalq

madaniyatiga xos bo'lgan milliy o'ziga xos lingvistik vositalar doirasini aniqlash, uyg'un, nizosiz muloqotga qaratilgan odob-axloq qoidalarini amalga oshirishni ta'minlash, unga erishishning lingvomadaniy xususiyatlarini ko'rsatishga asoslanadi. ILMiy tadqiqot predmeti sifatida xushmuomalalik odatda nutq madaniyati, nutq odobi bilan bog'liq bo'lib, unga katta e'tibor beriladi.

Madaniyatlararo muloqot odobini egallash uchun til bilimiga ega bo'lish, ya'ni muloqot tilida mavjud bo'lgan odob formulalarini bilishning o'zi kifoya qilmaydi. Ko'pincha, ularni ko'rinadigan ekvivalentligiga qaramay, tarjima qilib bo'lmaydi. Siz ulardan qanday kommunikativ kontekstda foydalanish mumkinligini, ularning pragmatik ma'nosi nima ekanligini, ma'lum bir muloqot sharoitida qanday kommunikativ harakatlarni bajarish kerakligini bilishingiz kerak: rahmat aytish yoki baho berish, o'z xohish-istaklariga e'tibor qaratish yoki suhbatdishinging istaklari haqida so'rash. Kommunikativ kontekstning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, barcha muloqot holatlarini oldindan ko'rishning iloji yo'qligi sababli, fikrimizcha, o'rganilayotgan madaniyatga xos bo'lgan xushmuomalalik strategiyalarini bilish va ulardan foydalanish qobiliyati og'zaki muloqotda eng istiqbolli ko'rinadi. Muayyan strategiyalardan muntazam foydalanish muayyan kommunikativ dominantlarning rivojlanishiga va pirovard natijada og'zaki muloqotning milliy uslubining shakllanishiga olib keladi.

TADQIQOTNING METODOLOGIK ASOSLARI VA USULLARI

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda amal qiladigan tarixiylik tendentsiyasiga, ya'ni barcha hodisalar tarixiy-ijtimoiy voqelik bilan bog'liq holda talqin qilishga asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy asoslarini zamonaviy tilshunoslikning nutq madaniyati sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi. Shuningdek, lingvistik materiallarni tadqiq etishda umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi.

Asosiy tadqiqot usuli sifatida qiyoslash, qayta tiklash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ma'lumki, "odob-axloq qoidalarini" atamasi guruhdagi, jamiyatdagi, ijtimoiy tabaqadagi odamlarning ijtimoiy o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi xulq-atvor me'yorlari, qoidalar to'plamini anglatadi. N.I. Formanovskaya nutq odobini ma'lum bir jamiyatda, odamlar doirasida qabul qilingan xatti-harakatlar qoidalarini va me'yorlari, shu jumladan nutq xatti-harakati (rasmiy va norasmiy muloqot sharoitida

ijtimoiy rollarning taqsimlanishiga muvofiq) sifatida belgilaydi, boshqa tomondan, jamiyat a'zolarining munosabatlarini taxminan quyidagi yo'nalishlar bo'yicha kashf etadi va ko'rsatadi: do'st - begona, ustun - past, katta - kichik, uzoq - yaqin, tanish - notanish, yoqimli - yoqimsiz [6, 72].

Madaniyatlararo muloqot odobini egallash uchun til bilimiga ega bo'lish, ya'ni muloqot tilida mavjud bo'lgan odob formulalarini bilishning o'zi kifoya qilmaydi. Ko'pincha, ularni ko'rinadigan ekvivalentligiga qaramay, tarjima qilib bo'lmaydi. Siz ulardan qanday kommunikativ kontekstda foydalanish mumkinligini, ularning pragmatik ma'nosi nima ekanligini, ma'lum bir muloqot sharoitida qanday kommunikativ harakatlarni bajarish kerakligini bilishingiz kerak: rahmat aytish yoki baho berish, o'z xohish-istaklariga e'tibor qaratish yoki suhbatdoshining istaklari haqida so'rash. Kommunikativ kontekstning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, barcha muloqot holatlarini oldindan ko'rishning iloji yo'qligi sababli, fikrimizcha, o'rganilayotgan madaniyatga xos bo'lgan xushmuomalalik strategiyalarini bilish va ulardan foydalanish qobiliyati og'zaki muloqotda eng istiqbolli ko'rinadi. Muayyan strategiyalardan muntazam foydalanish muayyan kommunikativ dominantlarning rivojlanishiga va pirovard natijada og'zaki muloqotning milliy uslubining shakllanishiga olib keladi.

Nutq odobini o'rganish bilan bog'liq masalalar bugungi kunda tilshunoslik, aloqa nazariyasi, antropologiya va sotsiologiyada faol rivojlanmoqda. Nutq odob-axloqi deganda "suhbatdoshlar o'rtasida og'zaki aloqani o'rnatish, ularning ijtimoiy rollari va bir-biriga nisbatan rol pozitsiyalariga, rasmiy va norasmiy sharoitlarda o'zaro munosabatlarga muvofiq tanlangan ohangda muloqotni saqlash uchun jamiyat tomonidan belgilangan barqaror aloqa formulalari tizimi" tushuniladi.

Tilning kommunikativ funktsiyasidan kelib chiqib, N.I. Formanovskaya nutq odob-axloqining ixtisoslashgan funktsiyalarini, xususan: aloqa o'rnatish, tartibga solish, hissiy-modal va qabul qiluvchiga yo'naltirish funktsiyasini belgilaydi. Nutq odob-axloqi funktsiyalarini o'rganish nutq odobi muloqotda qanday o'rin egallashini, u umumiy muloqot kontekstiga qanday kiritilganligini va uning uyg'unligini ta'minlashga qanchalik hissa qo'shishini aniqlash imkonini beradi¹.

So'zning keng ma'nosida nutq odob-axloqi deyarli har qanday muvaffaqiyatli muloqot harakatini tavsiflaydi. Shuning uchun nutq odob-axloqi nutqiy munosabatlar deb ataladigan postulatlar bilan bog'liq bo'lib, ular muloqot ishtirokchilarining o'zaro ta'sirini muvaffaqiyatli bo'lishiga xizmat qiladi. Nutq muloqotining postulatlarini birinchi bo'lib P.Gris [1] hamkorlik tamoyiliga asoslanib shakllantirgan. Og'zaki

¹ Qarang: Формановская Н.И. Русский речевого этикет: лингвистический и методический аспекты. М., 2006. 158 с.

muloqot postulatlariga quyidagilar kiradi: sifat postulatlarini (xabar noto'g'ri yoki asossiz bo'lmash kerak), miqdor (xabar juda qisqa yoki juda uzun bo'lmash kerak), munosabatlar (xabar qabul qiluvchiga tegishli bo'lishi kerak) va usul (xabar aniq, tushunarli bo'lishi, qabul qiluvchiga tushunarsiz bo'lgan so'z va iboralarni o'z ichiga olishi va hokazo). Ushbu yoki bir nechta postulatlarining u yoki bu darajada buzilishi kommunikativ qobiliyatsizlikka olib keladi.

Muvaffaqiyatli muloqot uchun yana bir muhim talab - bu xushmuomalalik postulatlarini (har qanday xabar xushmuomalalik, muloyimlikka yug'rilgan bo'lishi kerak). Muloqotda xushmuomalalik belgisi, shubhasiz, eng muhimlaridan biridir. Shunday qilib, T.V. Larina ta'kidlashicha, kontekstdan olingan iborani o'z-o'zidan muloyimlik/odobsizlik, muloqotda uyg'unlikni saqlash yoki uning buzilishi nuqtayi nazaridan baholash mumkin emas [3, 167]. Bu talablarning barchasi shaxslararo aloqalarni o'rnatish, tinglovchilarni o'z tomoniga jalb qilish va hokazo funktsiyalarga ega bo'lgan xabarlar uchun muhimdir.

Nutq odob-axloqi sohasi, xususan, kommunikativ madaniyatda qabul qilingan hamdardlik, shikoyat, aybdorlik, qayg'u va boshqalarni o'z ichiga oladi, masalan, ba'zi madaniyatlarda qiyinchiliklar va muammolar haqida shikoyat qilish odatiy holdir, lekin ingliz tilida bunday emas. Ingliz madaniyatida muvaffaqiyatlaringiz haqida gapirish qabul qilinadi, boshqalarda bu har doim ham bu holat kuzatilmaydi.

Nutq odobi lisoniy vositalar tizimi orqali amalga oshiriladi, unda odob-axloq munosabatlari namoyon bo'ladi. Leksik darajada odob-axloq munosabatlari barqaror birliklar va iboralar (Rahmat, Iltimos, uzr so'rayman, Kechirasiz, Xayr va boshqalar), murojaatning maxsus shakllari (Janob, O'rtoq, Miss, Madame, Ms va boshqalar). Grammatik darajada muloqot odobi xushmuomalalik bilan murojaat qilish uchun ko'plik olmoshlarini qo'llash orqali amalga oshiriladi (You, Vous); buyruq gaplar o'rnida so'roq gaplarni qo'llash (Can you can tell me it ne time? Could you move a little? Could you possibly help me? va hokazo). Stilistik darajada muloqot odob-axloqi malakali, madaniy nutq talabi bilan bog'liq; odobsiz va hayratlanarli narsa va hodisalarni bevosita nomlaydigan so'zlarni ishlatishdan bosh tortish, bu so'zlar o'rniga evfemizmlarni qo'llash [4]. Intonatsiya darajasidagi etiketda muloyim intonatsiya modellaridan foydalanish kuzatiladi. Tashkiliy va kommunikativ darajada odob-axloq qoidalari suhbatdoshni to'xtatish, boshqa birovning suhbatiga aralashish va hokazolarni taqiqlashni o'z ichiga oladi.

Nutq etiketining o'ziga xosligi shundaki, u kundalik til amaliyotini ham, til normasini ham tavsiflaydi. Darhaqiqat, nutq odob-axloqi elementlari har qanday ona tilida so'zlashuvchining (shu jumladan me'yorni yaxshi bilmaydigan) kundalik amaliyotida mavjud bo'lib, u ushbu formulalarni nutq oqimida osongina tan oladi va

suhbatdoshidan ularni muayyan vaziyatlarda ishlatishini kutadi. Nutq odob-axloqi elementlari shu qadar chuqur singib ketganki, ular "sodda" lingvistik ong tomonidan odamlarning kundalik, tabiiy va mantiqiy xatti-harakatlarining bir qismi sifatida qabul qilinadi. Nutq odob-axloqi talablarini e'tiborsiz qoldirish va natijada ularga rioya qilmaslik (masalan, katta yoshli notanish odamga "sen" deb murojaat qilish) xafa qilish istagi yoki yomon xulq-atvor sifatida, boshqa nutq madaniyatiga yoki boshqa ijtimoiy qatlam yoki sinfga tegishli deb qabul qilinadi.

Boshqa tomondan, nutq odobini lingvistik me'yorlar nuqtayi nazaridan ham ko'rib chiqish mumkin. Shunday qilib, to'g'ri, madaniy, me'yorlashtirilgan nutq madaniy nutq sohasidagi me'yorning ma'lum tasavvurlarini ham o'z ichiga oladi. Misol uchun, har bir ingliz tilida so'zlashuvchi noqulaylik uchun kechirim so'rash formulasini biladi; ammo me'yor ba'zilarini mamnuniyat bilan qabul qiladi (sorry, excuse me) va boshqalarni rad etadi yoki tavsiya etmaydi, masalan, pardon (kechiring) [5]. Nutq odob-axloqi birliklaridan foydalanish yoki foydalanmaslik ham me'yorlashtirish obyekti bo'lishi mumkin, masalan: agar so'zlovchi o'z suhbatdoshini tashvishga solayotgan bo'lsa, kechirim so'rash formulalari mos keladi, lekin tez-tez kechirim so'ramaslik kerak, chunki bu suhbatdoshni noqulay ahvolga qo'yadi. Bundan tashqari, adabiy til me'yorlarini buzish, ayniqsa, u e'tiborsizlikka o'xshab ko'rinsa, uni nutq odobining buzilishi deb hisoblash mumkin.

Kundalik nutq amaliyoti va nutq odobi normalari o'rtasidagi chegara muqarrar ravishda o'zgaruvchandir. Nutq odob-axloq qoidalarini amaliy qo'llash har doim me'yoriy modellardan biroz farq qiladi. Bu ishtirokchilarning uning qoidalarini yetarli darajada bilmasligi bilan bog'liq. Me'yordan chetga chiqish yoki unga haddan tashqari sinchkovlik bilan rioya qilish so'zlovchining suhbatdoshga bo'lgan munosabatini ko'rsatish yoki vaziyatga o'z qarashlarini ta'kidlash istagi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Nutq odobi og'zaki muloqot holati va uning parametrlari bilan belgilanadi: muloqot qiluvchining o'zi, muloqot mavzusi, joyi, vaqti, motivi va maqsadi. Nutq odobi qoidalarini amalga oshirish, muloqot ishtirokchilarining yoshi va/yoki xizmat ierarxiyasi bo'yicha qanday bog'liqligiga, oilaviy yoki do'stona munosabatlarda bo'lishiga qarab; ularning har birining ijtimoiy mavqei va hokazoga qarab turli xil versiyalarda paydo bo'lishi mumkin.

Ingliz nutqi etiketining ko'plab tadqiqotchilarining fikriga ko'ra, xushmuomalalik inglizlarning kommunikativ xatti-harakatlarining eng tipik xususiyatlaridan biridir. K.Foks o'z kitobida ta'kidlaganidek, "men intervyu bergan xorijliklarning ko'pchiligi inglizlarning vazminligidan noligan, biroq istisnosiz ularning barchasi bizning xushmuomalalik sifatimizga qoyil qolishgan" [5,177].

Muallif inglizlarning transportda ko'rsatadigan vazminlik va xushmuomalalikni tasvirlash orqali inglizcha xushmuomalalikning batafsil tavsifini beradi.

Bunday xulq-atvorni tartibga soluvchi odob-axloq qoidalari "salbiy xushmuomalalik" deb ataladi, bu tushuncha odamlarning shaxsiy hayotiga aralashishdan va ularga o'z jamiyatini majburlashdan bosh tortishni anglatadi ("ijobiy xushmuomalalik" dan farqli o'laroq, odamlarning muloqot va ma'qullash zarurati bilan bog'liq) [5,178]. Jamoa transportida yo'lovchilarni izolyatsiya qilish va muloqot qilishdan qochish - bularning barchasi salbiy xushmuomalalikning xarakterli belgilaridir. Bu begonalashuvning sababi odamlarning shaxsiy hayotga intilishidir, shuning uchun inglizlar boshqa odamlarning ishlariga aralashmaydilar va boshqalarga xushmuomalalik bilan e'tibor bermaydilar. Shu bilan birga, muallifning ta'kidlashicha, agar britaniyaliklar ko'proq "salbiy xushmuomalalik" ni afzal ko'rsalar, amerikaliklar muloqot uchun qulayroq bo'lgan "ijobiy xushmuomalalikni" qabul qilishadi, bu avtobusda kimdir soch turmagingiz yoki krossovkangiz va h.k.ni maqtashi mumkinligida ham namoyon bo'lishi mumkin, bu holat odamlar orasidagi masofani qisqartiradi.

Salbiy xushmuomalalik qoidasi xushmuomalalikning kommunikativ strategiyasining bir qismi yoki xushmuomalalik maksimali [9] bo'lib, u muloqot odob-axloq qoidalarini belgilaydi va so'zlovchi tinglovchiga muloqotda qatnashmaslik istagini hurmat qilishini ko'rsatishidan iborat va unga halaqit qilmaydi. Natijada, murojaat qiluvchi ko'pincha "yuzni saqlab qolish" imkoniyatini osonlashtiradigan bilvosita nutq harakatlaridan foydalanishni afzal ko'radi, ya'ni nutqning imperativ shakllari o'rniga so'roq konstruktsiyalari yoki so'rovni bilvosita ifodasini o'z ichiga olgan tasdiqlovchi deklarativ jummalarni qo'llaydi. Masalan, «Shut the door» («Eshikni yoping») buyrug'i bilan ifodalangan to'g'ridan-to'g'ri buyruq o'rniga "please" leksemasi qatnashgan so'roq tuzilmalariga ustunlik beriladi: Can you shut the door, please? (Iltimos eshikni yopa olasizmi?) Yoki: Will you shut the door, please? (Iltimos, eshikni yopasizmi?). Bunda xushmuomalalik darajasini istak maylidagi mos fe'l shakllari yordamida amalga oshirish mumkin: Would you shut the door, please? Could you shut the door please? (Iltimos, eshikni yopsangiz bo'ladimi?) Salbiy xushmuomalalikning eng yuqori ko'rinishi aniq ma'noli so'rovni bildiruvchi buyruq gap shaklida qo'llashdir: Shut the door, please (Iltimos, eshikni yoping).

Inglizlarning kommunikativ xulq-atvorida salbiy xushmuomalalik qoidasi bilan bir qatorda ijobiy xushmuomalalik qoidasi ham keng qo'llaniladi. Bu so'slovchi adresatga o'z manfaatlarini tushinishi va baham ko'rishini, uning ehtiyojlari va maqsadlarini ma'qullashini ko'rsatishidan iborat. Ushbu tamoyilni bildiruvchi shakl "biz" olmoshidan foydalanishdir: Let's shut the door, or We should close the door

(Keling, eshikni yopamiz yoki eshikni yopishimiz kerak). Ba'zida biz taqiqlovchi nutqda qo'llaniladi: We don't want to park here, do we? (Biz bu yerda to'xtashni xohlamaymiz, shunday emasmi?) Nihoyat, olmoshning ko'plik shaklida adresat ma'nosida qo'llanishi ham ijobiy xushmuomalalik belgisi sifatida xizmat qilishi mumkin: Give us a hand, son (Bizga yordam bering, o'g'lim).

Kommunikativ xulq-atvorda etakchi bo'lgan xushmuomalalik tamoyili, odob-axloq qoidalariga ko'ra, ikki shaklda mujassamlanishi mumkin: mutlaq xushmuomalalik va nisbiy xushmuomalalik shaklida [9,83]. J. Lich ta'riflaganidek, mutlaq xushmuomalalik ma'lum bir miqyos bo'lib, uning qutbli tomonlari salbiy xushmuomalalik (odobsiz hulq-atvorni minimallashtirish harakati sifatida) va ijobiy xushmuomalalik (odobli hulq-atvorni maksimal darajada oshirish harakati sifatida). Nisbiy xushmuomalalik muloqot sodir bo'ladigan kommunikativ vaziyatning kengroq shartlariga, shu jumladan, ma'lum bir milliy madaniyatning xususiyatlariga bog'liq bo'lgan muayyan kommunikativ xatti-harakatlar me'yorlariga mos keladi.

Masalan, britaniyaliklar o'zlarining kommunikativ xulq-atvorida haddan tashqari xushmuomala (natijada, muloqotda kamroq samimiy) deb qabul qilinadi. Boshqa tomondan, jinsi, yoshi, kasbi, ijtimoiy mavqei va sinfi bo'yicha farqlanadigan muayyan guruhlar uchun xushmuomalalik me'yorlari mavjud. Ma'lumki, Yaponiyada G'arbiy va Sharqiy hududlar aholisining erkak va ayollari uchun kommunikativ xatti-harakatlarda turli xil xushmuomalalik standartlari mavjud. Shunday qilib, nisbiy xushmuomalalik kommunikativ xatti-harakatlarning muayyan ijtimoiy-lingvistik me'yorlariga bog'liq bo'lgan bir nechta o'zgaruvchilar funktsiyasidir.

Inglizlar tasodifan bir-birlari bilan to'qnashganda, to'qnashuvga kim sabab bo'lishidan qat'i nazar, doimo «Sorry!» (Kechirasiz) deyishadi. Yoshi va kelib chiqishiga qarab odamlarning reaksiyalarida ba'zi farqlar kuzatilishi mumkin. Keksa odamlar yoshlarga qaraganda tezroq kechirim so'rashadi. Kelib chiqishi asli osiyolik bo'lgan britaniyaliklar Karib dengizi va afrikaliklarga qaraganda kuchliroq «sorry» (kechirasiz) instinktiga ega. K. Foksning ta'kidlashicha, "Ularning kechirim so'rashlari shunchaki refleks, beixtiyor reaksiya bo'lib, o'z aybini ataylab tan olish emas. Bu singib ketgan qoida: har qanday kutilmagan to'qnashuvda (inglizlar uchun deyarli har qanday to'qnashuv istalmagan) "sorry" deyishadi [5,181].

Inglizlar deyarli har bir so'rov yoki savolga hamrohlik qilish uchun «sorry» (uzr) so'zidan foydalanadilar: Sorry, but do you know if this train stops at Banbury? (Kechirasiz, siz bilmaysizmi, bu poezd Banberida to'xtaydimi?); Sorry, but is this seat free? (Kechirasiz, bu o'rindiq bo'shmi?); Sorry – do you have the time? (Kechirasiz, vaqtingiz bormi?); Sorry, but you seem to be sitting on my coat. (Kechirasiz, siz mening paltomga o'tirganga o'xshaysiz). Britaniyaliklar olomon ichida, hatto hech

qanday to'qnashuv, hech qanday jismoniy aloqa sodir bo'lmaganda, kirish yoki chiqish joyidan siqib chiqayotganda tasodifan qo'li bilan kimnidir urib yuborsa ham, uzr so'raydi. «Sorry» so'zi ko'pincha yo'l berishni so'raganda «Excuse me» iborasini almashtiradi. So'roq ohangi bilan aytilgan «Sorry?» (Kechirasizmi?) so'zi sizni eshitmaganligingiz uchun savolni takrorlash kerakmi, degan ma'noni anglatadi. Ko'rinib turibdiki, bu «Sorry»larning barchasi samimiy, haqiqiy kechirim so'rash emas. «Nice» (yaxshi, ajoyib) kabi «sorry» ham barcha holatlarga, har qanday sharoitga mos keladigan qulay, universal, ko'p maqsadli so'z hisoblanadi. Agar nima deyishni bilmasangiz, «sorry» deb ayting. Inglizlar har qanday vaziyatda ham doim «sorry» deyishadi» [5,182].

Rus lingvomadaniyatida kechirim so'rash so'roq shaklida ham ifodalanishi mumkin, ammo ularning rus tilidagi ulushi ingliz tiliga qaraganda ancha past. Tadqiqotchilarning kuzatishlariga ko'ra, ular taxminan 38% ni tashkil qiladi [2, 102].

So'zlovchi tomonidan kechirim so'rash formulasining funksional imkoniyatlariga kiritilgan ma'nolar doirasi juda keng. Bu boshqasiga nisbatan qo'pollik uchun uzr so'rashi mumkin, masalan: «I'm sorry», said Smiley, suddenly worried. «I'm afraid I'm jumping at shadows. I'm sorry, that was rude of me» («Kechirasiz,» dedi Smiley va birdan xavotirga tushdi. «Men o'z soyamdan qo'rqadigan bo'lib qolganman. Kechirasiz, bu menga qo'pollik qildi») [10, 81].

«When you came to me a year ago with a simi-lar suggestion, I'm afraid I threw you out. I sup-pose I should apologize. I was remiss»

(«Bir yil oldin menga shunday taklif bilan kelganingizda, afsuski, sizni haydab solardim. Men kechirim so'rashim kerak deb o'ylayman. Men o'ylamay ish qildim») [10,51].

Agar suhbatdosh savolni to'liq tushunmasa va yana so'rasa, kechirim so'raladi: «You never had any, did you?» Lacon piped at once, his head lifted to the sound. «I'm sorry?» («Sizda hech qachon bunday bo'lmagan, shunday emasmi? – Laykon darrov boshini tovush tomonga burib baland ovozda asabiy so'radi – «Kechirasizmi?») [10,51].

Haddan tashqari dadil taxmin qilingan taqdirda uzr so'raladi: Lacon was apologizing again: «Dare I say I didn't absolutely trust your motives? (Lakon yana uzr so'ray boshladi: «Men tan olishga jur'at etaman, sizning niyatlaringizning samimiyligiga to'liq ishonmadim») [10,51].

Ular suhbatni to'xtatish zarurati uchun uzr so'rashadi va ketishadi: «Arcadi's five down», said a voice over the box. «Excuse me,» said Sam with his habitual grin and, leaving Smiley to the music, slipped upstairs to cope» («Arkadiyda minus besh – dedi

quttidagi ovoz. - Kechirasiz, - dedi Sem odatdagidek tirjayib va Smaylini musiqa bilan yolg'iz qoldirib, joyida hal qilish uchun eshikdan sirg'alib chiqdi [10,159].

Sharmandalik yoki aybdorlik tuyg'usini keltirib chiqaradigan biron bir harakat yoki bayonot uchun uzr so'raladi: "But by then you'd written to me", Smiley reminded him. Jerry Westerby blushed terribly. "Sorry about that", he said. "Got all xenophobe and suspicious" ("Ammo o'sha paytda siz menga yozgan edingiz", deb eslatdi Smayli. Jerri Vesterbi dahshatli qizarib ketdi. "Buning uchun uzr", dedi u. "Men qandaydir shubhali ksenofobga aylanib qoldim") [10,177].

Kechirim so'rashning nutqiy akti so'zlovchining tinglovchiga zarar etkazganligi uchun o'z pushaymonligini his qilishini va ifoda etishini anglatadi, shu orqali muloqot qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlar muvozanati buzilganligini tan oladi. Shunday qilib, kechirim so'rash harakati munosabatlar muvozanatini tiklash, ularning dastlabgi pozitsiyalaridagi muvozanatga erishish [9,125] yoki hech bo'lmaganda bu nomutanosiblikni kamaytirishga mo'ljallangan.

Jamoa transportida siz tez-tez «sorry» dan tashqari, «please» (iltimos, ma'zur tutasiz), «thank you» (rahmat) kabi so'zlarni eshitishingiz mumkin. Biroq, K. Foks ta'kidlaganidek, bu xushmuomalalik ifodalari, umuman olganda, samimiy minnatdorchilik ifodasi emas. Odatda, odamlar bu so'zlarni tabassum qilmasdan, haydovchining yuziga qaramay aytadilar. Haydovchiga aytilgan «please» (marhamat) va «thank you» (rahmat) - bu "odobli tenglik"ning namoyon bo'lishi, maqomdagi farqlarga va pul bilan bog'liq barcha narsalarga e'tiborni jalb qilishda o'ziga xos ehtiyotkorlikning aksidir. Britaniyaliklar pul uchun o'z vazifalarini bajarayotganday emas, balki ularga xizmat ko'rsatilayotgandek ko'rinishni afzal bilishadi [5, 183].

Ingliz tilida "sorry" (kechirim) so'zining sinonimlari sifatida "excuse me" (meni kechir), "pardon me" (meni avf et), "apology" (kechir), "feel regret" (pushaymon bo'lish), "penitence" (tavba qilish), "feel pity" (rahm qilish) kabi iboralardan ham foydalaniladi. Muloqotda u yoki bu iboralarni qo'llashni afzal ko'rish aniq ijtimoiy-sinf xarakteriga ega. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum bir iboraning ishlatilishi inglizlarning ma'lum bir sinfga mansubligining ko'rsatkichidir. Xususan, "pardon" (afv etish) so'zi, K. Foksning fikricha, so'zlovchi quyi o'rta tabaqa vakillariga tegishli ekanligini ko'rsatadi: "Bu so'kinishdan ham yomonroq oddiy xalq so'z ekanligi aniq". Ba'zilar hatto quyi o'rta sinf vakllari istiqomat qiladigan shahar atrofini "Pardoniya" deb atashadi. Hatto sinfga mansublikni aniqlash uchun test ham mavjud. Ingliz bilan gaplashayotganda, astagina bir narsa ayting. Pastki yoki o'rta tabaqadagi odam «Pardon?» deb qayta so'raydi, o'rtadan yuqori toifadagi kishi «Sorry?» deb so'raydi, yuqori sinf yoki ishchi sinfdagi odam esa «What?» ("Nima?") deb so'raydi. Ba'zida

o'rta sinfni maqsad qilgan yuqori ishchilar sinfi vakillari "dunyoviy" deb o'ylab, «pardon» so'zini ishlatishlari mumkin [5,99].

XULOSA

Yuqorida aytilgan fikrlar va tahlillar natijasida quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

1. Har bir xalqning kommunikativ xulq-atvoridagi odob-axloq qoidalari ularning muloqot madaniyatining muhim xususiyati bo'lib, u muloyim muloqot formulalari va modellarini tanlashni oldindan belgilab beradi va so'zlovchilarning ijtimoiy mansubligini aks ettiradi.

2. Har bir lingvomadaniy odob-axloq qoidalari kommunikantlar tomonidan semantik jihatdan mos keladigan o'ziga xos leksik birliklarni tanlashni talab etadi. Kechirim so'rashning nutqiy akti ekspressiv harakat bo'lib, uning asosiy vazifasi muloqot qiluvchilar o'rtasidagi muvozanat yoki uyg'unlikni tiklash va maqomi nuqtayi nazaridan muvozanatga erishishdir.

3. Kechirim so'rashning og'zaki vositalarining keng doirasiga qaramasdan, Britaniya lingvomadaniyatida kechirim so'rashning eng ko'p qo'llaniladigan shakli ijobiy, salbiy, mutlaq yoki nisbiy xushmuomalalik strategiyasini amalga oshirishni ta'minlaydigan "I'm sorry" formulasidir.

REFERENCES

1. Грейс П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая праг-матика. М., 1985. С. 217–237.
2. Егорова М.А. Контрастно-прагматический анализ способов реализации просьбы: Сопоставление британской, американской и русской традиции: Автореф. дис... канд. филол.наук / Воронеж, гос.ун-т. – Воронеж, 1995. – 18с.
3. Ларина Т. В. Категории вежливости и стиля коммуникации: сопоставление английских и русских лингво-культурных традиций. М., 2009. 512 с.
4. Рябова М.Ю. Коммуникативные функции Евфемии в политическом дискурсе. Филологические науки //Вопр. теории и практики. 2014. № 5(35). Ч. II. С. 177–181.
5. Фокс К. Англия и англичане. То, о чем умалчивают путеводители. М., 2012. 512 с.
6. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: Нормативный и социокультурный контекст. – М., 2002. – 236 с.
7. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М., 2006. 158 с.

8. Hitchings H. Sorry! The English and Their Manners. London, 2013. 392 p.
9. Leech G. Principles of Pragmatics. Singapore, 1996. 250 p.
10. Le Carré J. Smiley Versus Karla. London, 1988. 952 p.